

บทที่ 6

บทสรุป และข้อเสนอแนะ

บทนี้ประกอบด้วยการสรุปผลการศึกษาและข้อค้นพบสำคัญในการศึกษา การอภิปรายผลการศึกษากับวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง รวมทั้งการเสนอแนะทั้งในเชิงนโยบายเกี่ยวกับการส่งเสริมชุมชนเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง และเชิงการวิจัยเพื่อพัฒนาองค์ความรู้ในเรื่องดังกล่าวต่อไป

สรุปผลการศึกษา

ประวัติศาสตร์ชุมชนและบทเรียนจากการพัฒนา

จากการศึกษาพบว่า ประวัติศาสตร์ของชุมชนและบทเรียนจากการพัฒนาของแต่ละหมู่บ้านมีบทบาทต่อศักยภาพการพึ่งตนเอง ดังกรณีหมู่บ้านโนนยางซึ่งมีปัจจัยที่ส่งเสริมศักยภาพการพึ่งตนเอง โดยรวมสูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากหมู่บ้านโนนยาง อำเภอกุฉุขุม เป็นหนึ่งในพื้นที่ ซึ่งพรรคคอมมิวนิสต์และนักศึกษาเข้ามาเคลื่อนไหว ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2516 เหตุการณ์ครั้งนั้น มีส่วนกระตุ้นให้คนในชุมชนแถบนี้มีการตื่นตัวและเรียนรู้ความเปลี่ยนแปลงทางสังคม การพัฒนาตนเอง การรวมตัวพึ่งตนเอง เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน หรือปัญหาต่าง ๆ ด้วยตัวเอง

แม้ในเวลาต่อมาความขัดแย้งทางอุดมการณ์คลี่คลายลง แต่บุคคลที่เคยเคลื่อนไหวทำงานกับมวลชน ยังมีความผูกพัน ไม่ต้องการให้มวลชนที่เคยทำงานร่วมกันมา ต้องสลายไป จึงหากิจกรรมเพื่อมารวมตัวกันอีก จนมีส่วนทำให้คนในชุมชนตระหนักถึงปัญหาที่ประสบ รวมถึงแนวทางแก้ไข ประกอบกับสังคมไทย มีทุนทางวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง ผู้คนมักจะช่วยเหลือกัน เสียสละเพื่อส่วนรวม จึงเริ่มต้นกิจกรรมในรูปการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ ผ่านทาง ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพรอำเภอ-กุฉุขุม ก่อนที่ชมรมแห่งนี้จะเติบโตและขยายไปในหลายกิจกรรม จนมาถึงการทำเกษตร-

อินทรีย์ ที่เกิดขึ้นในชุมชน โนนยาง โดยการทำเกษตรอินทรีย์ มุ่งเน้นการอนุรักษ์ ทรัพยากรธรรมชาติ และการอยู่ร่วมกันอย่างกลมกลืน ช่วยให้การพัฒนามีความยั่งยืน มากกว่าการมุ่งเน้นเศรษฐกิจและความเจริญทางวัตถุอย่างเดียว

แม้แนวทางการพัฒนาประเทศช่วงต่าง ๆ จะส่งผลกระทบต่อการเปลี่ยนแปลง ของหมู่บ้าน โนนยาง คล้ายคลึงกับหมู่บ้านคอนม่วง ซึ่งก่อให้เกิดวิถีการผลิตแบบพึ่งพา ภาครัฐ และกลไกตลาด ค่านิยมการบริโภคนิยม แต่ด้วยประสบการณ์ที่เรียนรู้ผ่าน การต่อสู้กับภาครัฐในอดีต ทำให้ผู้คนมีจิตสำนึกพึ่งตนเองสูง และชอบเรียนรู้ รวมถึงชอบ ช่วยเหลือผู้อื่นจนเกิดเป็นกลุ่มคนที่มีแนวคิดเดียวกัน จึงจะทำให้ เกิดการรวมตัวกันเพื่อ ทำกิจกรรมในสิ่งที่กลุ่มสนใจ อย่างเช่น กิจกรรมหมอยาพื้นบ้าน กิจกรรมโรงสีชุมชน กิจกรรม เฮ็ดอยู่เฮ็ดกิน และกิจกรรมเกษตรอินทรีย์ หรือเกษตรพึ่งตนเอง จนทำให้ชุมชน มีศักยภาพที่จะพึ่งตนเองในทุกด้าน ดังนั้นปัจจัยภูมิหลังประวัติศาสตร์ เคยเป็นพื้นที่ เคลื่อนไหวของพรรคคอมมิวนิสต์มาก่อนจึงมีอิทธิพลสำคัญและส่งผลกระทบต่อ การพัฒนาความเข้มแข็งของชุมชนของ โนนยาง ซึ่งแตกต่างจากชุมชนคอนม่วงที่มี วิวัฒนาการชุมชนแบบปกติ

ขณะที่หมู่บ้านคอนม่วง มีการพัฒนาการของชุมชนในรูปแบบปกติตามกระแส ของการพัฒนาของภาครัฐ เริ่มต้นจากการพึ่งตนเองแบบพอมีพอกิน ก็พัฒนาไปสู่ การพึ่งพารัฐตามนโยบายการพัฒนาประเทศ ลูกหลานรุ่นหลังที่ได้รับการศึกษาสูงขึ้น ก็อพยพเข้าไปเป็นแรงงานในเมืองอุตสาหกรรม ค่านิยมการบริโภคเริ่มเข้ามาแทนที่ วิถีการพึ่งตนเองในด้านต่าง ๆ เริ่มลดน้อยลงตามกาลเวลา ฝ่ายที่เคยปลูกไว้ทอผ้าใช้เอง ก็สูญหายไป เนื่องจากหาซื้อจากตลาดมีความสะดวกกว่า วัตถุนิยมเข้ามาแทนที่ ชาวบ้าน เริ่มเป็นหนี้สินมากขึ้น และปัญหาสังคมอื่น ๆ ตามมาคล้ายคลึงกับภาคชนบทอื่น ๆ ทั่วประเทศ ดังนั้นจิตสำนึกในการพึ่งตนเองเริ่มเสื่อมคลายลง ชาวบ้านส่วนใหญ่ ขาดความเชื่อมั่นในตัวเอง และเห็นว่าปัญหาต่าง ๆ เป็นความรับผิดชอบของภาครัฐ ฉะนั้นกิจกรรมพัฒนาต่าง ๆ ในหมู่บ้านจึงมีที่มาจากภาครัฐ และองค์กรปกครองส่วน-ท้องถิ่นเป็นผู้ส่งเสริม และมักจะล้มเหลวในเวลาต่อมาเมื่อหมดงบประมาณ เนื่องจาก ชาวบ้านยังขาดจิตอาสา และค่านิยมประ โยชน์ที่จะได้รับจากภาครัฐเป็นหลัก

ขณะเดียวกันก็ยังขาดผู้นำในท้องถิ่นที่จะให้ทิศทางหรือสร้างความเชื่อมั่นให้คนหันกลับมาพึ่งตนเองได้อีกครั้ง

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าหมู่บ้านที่มีประสบการณ์ต่อสู้กับภาครัฐ หรือนโยบายของรัฐจะมีการเรียนรู้ และมีจิตสำนึกของการพึ่งตนเองสูงกว่าหมู่บ้านที่ไม่มีประสบการณ์ ซึ่งมักมีแนวคิดมุ่งเน้นการพึ่งพาความช่วยเหลือภาครัฐเป็นหลัก

เปรียบเทียบมิติต่าง ๆ ที่มีผลกระทบต่อศักยภาพการพึ่งตนเอง

ทุนมนุษย์ มีบทบาทสำคัญในการกระตุ้นให้เกิดการรวมกลุ่มต่าง ๆ หรือการรวมตัวทำกิจกรรมที่คนสนใจเรื่องเดียวกัน ส่วนใหญ่มักจะเกิดกับบุคคลที่มีลักษณะความเป็นผู้นำ เพราะคนเหล่านี้ มักมีอุปนิสัย ชอบทดลอง ชอบเรียนรู้ และเป็นตัวของตัวเอง ถ้าหากชุมชนใด มีทุนมนุษย์ในลักษณะอย่างนี้ จะทำให้ชุมชนนั้นพึ่งตนเองได้มากกว่าชุมชนอื่น จากการศึกษาพบว่าหมู่บ้าน โนนยางมีทุนทรัพยากรมนุษย์สูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง เนื่องจากมีกลุ่มแกนนำที่ได้รับการพัฒนาทางความคิด และการพัฒนาแบบการพึ่งตนเอง ซึ่งถือเป็นปราชญ์ชาวบ้าน ในปริมาณที่สูงกว่า แต่ละคนมีองค์ความรู้ด้านต่าง ๆ เกี่ยวเนื่องและส่งเสริมกัน ขณะที่หมู่บ้านคอนม่วงยังพอมีผู้เฒ่าผู้แก่ที่มีความรู้ด้านวัฒนธรรมหลงเหลืออยู่ไม่กี่คน เท่านั้น อีกทั้งยังขาดการส่งเสริมถ่ายทอดภูมิปัญญาดังกล่าวแก่คนรุ่นหลัง

ส่วนทุนเศรษฐกิจ หากชุมชนใดมีการริเริ่มก่อตั้งทรัพยากรทางการเงิน หรือวิสาหกิจ และบริหารกันเองภายในชุมชนจนสามารถ นำไปลงทุน หรือใช้ในกิจกรรมที่เป็นประโยชน์ต่อการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนด้วยตนเอง ไม่จำเป็นต้องพึ่งพาทุนหรือเศรษฐกิจภายนอก คนในชุมชนมีภาระหนี้สินน้อย หรือมีรายได้สูงกว่ารายจ่าย มีการออมทรัพย์ภายในชุมชน มีรายได้พอเพียงต่อการยังชีพ ย่อมทำให้ชุมชนนั้นพึ่งตนเองได้อย่างสมบูรณ์ จากการศึกษาพบว่าหมู่บ้าน โนนยางมีทุนทางเศรษฐกิจโดยรวมสูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง โดยเฉพาะในเรื่องวิสาหกิจชุมชน และรูปแบบของภาระหนี้สิน กล่าวคือหมู่บ้าน โนนยางมีการรวมกลุ่มการทำเกษตรอินทรีย์ และมีเครือข่ายกับชุมชนอื่นทั่วประเทศ ทำให้หมู่บ้าน โนนยางสามารถกำหนดราคา และวิธีการผลิตของตนเองได้ มีการแลกเปลี่ยนซื้อขายสินค้ากันระหว่างเครือข่าย และกลุ่มผู้บริโภคที่นิยมอาหาร-

ปลอดสารเคมี นอกจากนี้ยังมีกลุ่มออมทรัพย์คล้ายคลึงกัน ส่วนภาระหนี้สินคนในหมู่บ้าน โนนยางก็มีเช่นกัน แต่การก่อภาระหนี้สินมักเป็นไปเพื่อการนำไปลงทุน หรือกรณีเกิดเหตุจำเป็นเท่านั้น ไม่ได้เน้นเพื่อนำไปบริโภคสินค้าวัสดุตามค่านิยมต่าง ๆ ประกอบกับการผลิตที่เน้นต้นทุนต่ำ มีคุณค่าสูง ทำให้คนในหมู่บ้าน โนนยางมีความมั่นคงทางเศรษฐกิจพอสมควร ซึ่งแตกต่างจากหมู่บ้านคอนม่วง ชาวบ้านมีการก่อหนี้จากทุกกองทุนที่ได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ อาทิ กองทุนหมู่บ้าน กองทุน คจก. ฯลฯ ส่วนใหญ่นำไปใช้ในการบริโภค หรือหนี้สินที่เกิดจากการมีรายจ่ายมากกว่ารายรับ หมุนเวียนกันเป็นวงจร หากไม่เพียงพอก็ต้องขอความช่วยเหลือจากลูกหลานที่ทำงานในเมือง ขณะที่กลุ่มออมทรัพย์ ก็ยังมีเงินทุนไม่มากนัก และมีผู้เข้าร่วมในจำนวนจำกัด ส่งผลให้โอกาสที่นำไปพัฒนาให้เกิดมูลค่าที่สูงขึ้นทำได้ยาก ยกเว้นเพื่อส่งเสริมวินัยในการออมของคนในหมู่บ้านเท่านั้น

ทุนทางสังคมและวัฒนธรรมของ โนนยาง มีความเข้มแข็งในเชิงเครือข่ายกับองค์กรภายนอกสูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง มีการติดต่อสัมพันธ์ทั้งหน่วยงานภาครัฐ และภาคองค์กรพัฒนาเอกชน มีการทำกิจกรรมร่วมกันในลักษณะของเครือข่าย ทำให้การถ่ายทอดความรู้แก่คนภายในชุมชน และการต่อยอดภูมิปัญญาดั้งเดิมเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ลดการพึ่งพาปัจจัยภายนอก ส่วนทุนทางวัฒนธรรมระหว่าง โนนยาง กับคอนม่วงไม่แตกต่างกันมากนัก

ส่วนทุนทางธรรมชาติ คอนม่วงมีความอุดมสมบูรณ์กว่า โนนยางเล็กน้อย แต่ โนนยางมีลักษณะเด่นตรงที่การไม่พึ่งพาธรรมชาติมากเกินไป เนื่องจากเป็นจุดอ่อนของชุมชน จึงทำให้ โนนยางมีการชูดบ่อเก็บน้ำขนาดใหญ่เพื่อเก็บน้ำไว้ใช้อย่างเพียงพอในฤดูแล้ง ซึ่งทำให้มีความสามารถในการควบคุมจัดการมากกว่า การปล่อยให้การทำเกษตรเป็นไปตามยถากรรมตามธรรมชาติ ส่วนหมู่บ้านคอนม่วงยังไม่ความพร้อมในด้านทรัพยากรธรรมชาติอยู่มาก แต่หากขาดการดูแลจัดการอย่างเหมาะสม และการพัฒนาจิตสำนึกของคนในท้องถิ่น อาจนำไปสู่ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรกันในอนาคตได้

สภาพปัญหาและศักยภาพการพึ่งตนเองของ 2 หมู่บ้าน

จากการศึกษาพบว่า หมู่บ้าน โนนยางมีศักยภาพและความสามารถในการพึ่งพาตนเองในด้านต่าง ๆ ตามแนวคิดของ THERMS โดยเปรียบเทียบสูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง เนื่องจากเป็นชุมชนที่ได้รับการช่วยเหลือในการพัฒนาจากองค์กรภายนอกอย่างต่อเนื่องเป็นเวลานาน จนก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงกระบวนทัศน์ไปสู่การพึ่งตนเอง เพื่อให้สามารถควบคุมและการกำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้สูงกว่า

กล่าวคือ ศักยภาพ การพึ่งตนเองของชุมชนคอนม่วง ตามตัวแบบ THERMS ส่วนใหญ่ ยังไม่สามารถพึ่งตนเองได้มากนักเมื่อเทียบกับ โนนยาง เช่น ในการพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยี ซึ่งแบ่งเป็นเทคโนโลยีที่เป็นวัตถุ เช่น เครื่องมือ เครื่องจักร พันธุ์พืช ปุ๋ย แม้ชุมชนคอนม่วง โดยเฉลี่ยจะมีรถไถนาเดินตามเกือบทุกครอบครัว มีการเก็บเมล็ดพันธุ์ข้าวเอง แต่ยังไม่มีการพัฒนาคัดเลือกเมล็ดพันธุ์อย่างถูกวิธี เป็นเพียงการนำไปแลกกับเพื่อนบ้านเท่านั้น ถ้ากรณีข้าวที่ตนเองปลูกแข็งไม่เหนียวนุ่ม กินไม่อร่อย แต่ยังไม่รู้วิธีการคัดเลือกต้นพันธุ์ ที่มีลักษณะดี หรือคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่หลากหลายให้เหมาะกับพื้นที่และแรงงานที่มีอยู่จำกัด มีข้าวที่ปลูกในพื้นที่เพียง สองสายพันธุ์เท่านั้น คือ กข. 6 และมะลิ 501 เช่นเดียวกับปุ๋ยบำรุงดิน ซึ่งเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการเกษตร ชาวนาคอนม่วงยังพึ่งปัจจัยจากภายนอกเป็นส่วนใหญ่ แม้ช่วงหลังจะหันมานิยมปุ๋ยชีวภาพมากขึ้น แต่ยังเป็นการซื้อจากพ่อค้า ยังไม่รู้จักรับวิธีการผลิตปุ๋ยใช้เอง อาจเป็นเพราะยังไม่เชื่อมั่นในประสิทธิภาพปุ๋ยที่ตนเองผลิต ซึ่งจากการวิจัย พบว่า ค่าใช้จ่ายด้านการซื้อปุ๋ยอยู่ในอันดับต้น ๆ ของต้นทุนการผลิตข้าว ของชุมชนนี้

ส่วนการพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยีที่ไม่ใช่วัตถุ เช่น ความรู้ การวางแผน การจัดการ ชุมชนคอนม่วงส่วนใหญ่ ไม่ค่อยได้วางแผนในการผลิต มักจะทำนาอย่างที่เคยทำ ไม่นิยมแปรรูปผลผลิต ถ้าหากจะขายข้าวส่วนใหญ่จะขายในรูปข้าวเปลือกเพียงอย่างเดียว และหลังฤดูเก็บเกี่ยวก็ไม่มีกรว่านพืชบำรุงดิน ยังมองแปลงนาเป็นเพียงพื้นที่ผลิตข้าวเท่านั้น หรือยังมองการผลิตในลักษณะปลูกพืชเชิงเดี่ยว

ด้านการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ หมู่บ้าน โนนยาง มีความสามารถในการพึ่งตนเองสูงกว่าคอนม่วง เนื่องจากมีการฟื้นฟูการใช้สมุนไพรในชีวิตประจำวัน โดยริเริ่มรวมตัวกันเป็นชมรมหมอยาพื้นบ้านในระยะแรก เพื่อสร้างความมั่นคงในด้านสาธารณสุขก่อน

แล้วค่อยเชื่อมโยงมายังเรื่องปากท้อง ซึ่งเกี่ยวข้องกับประเด็นด้านสุขภาพอย่างใกล้ชิด โดยเริ่มตั้งแต่การกินพืชผักที่ปลูกเอง ซึ่งปลอดสารเคมี ทำให้ลดโอกาสการเจ็บป่วย ในเบื้องต้น และหากมีการเจ็บป่วยเกิดขึ้น ก็สามารถมียาสมุนไพรพื้นบ้านในการรักษา ลดการพึ่งพาการรักษาแผนปัจจุบัน ซึ่งมุ่งเน้นแต่การกินยา โดยไม่ได้คำนึงมิติด้านอื่น ขณะที่หมู่บ้านคอนม่วง ชาวบ้านส่วนใหญ่เน้นการรักษาที่โรงพยาบาลเป็นส่วนใหญ่ เนื่องจากมีความสะดวกสบาย แต่ก็มีค่าใช้จ่ายสูงตามมา ส่วนการใช้สมุนไพรมีบ้าง กระจุกกระจาย คนที่นิยมใช้ส่วนใหญ่จะเป็นคนเฒ่าคนแก่เป็นหลัก มีการปลูกพืช-สมุนไพรอยู่บ้างในแต่ละครัวเรือน แต่ไม่มีการใช้กันอย่างจริงจัง

ส่วนการพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ พบว่า การพึ่งตนเองของชุมชนคอนม่วง ยังอยู่ในระดับต่ำ เพราะยังมีหนี้สิน มากกว่า ทรัพย์สินหรือการออม ซึ่งสะท้อนออกมาจากการพึ่งตนเองด้านจิตใจ ที่ชาวชุมชนคอนม่วง มีความกังวลใจเรื่องความมั่นคงของรายได้มากที่สุด ขณะที่การพึ่งตนเองด้านสังคมและวัฒนธรรม ลดกว่าในอดีต แม้จะมีการช่วยเหลือกันอยู่ แต่ก็เกินไปในลักษณะเป็นการลงทุน เพื่ออนาคตข้างหน้า หวังว่าเพื่อนบ้านจะช่วยตนเองบ้าง แต่ไม่ได้ไปช่วยเหลือด้วยใจ ที่เอื้ออาทรต่อกัน และยังมี การช่วยเหลือกันในบางกิจกรรมเท่านั้น อย่างงานที่เกี่ยวข้องกับประเพณีและวัฒนธรรม แต่ถ้าเป็นงานพัฒนา หรืองานที่ต้องการริเริ่มเอง โดยไม่ต้องพึ่งงบประมาณ มักจะไม่ได้ ได้รับความร่วมมือมากนัก มีเพียงการพึ่งตนเองด้านทรัพยากรธรรมชาติเท่านั้น ที่คนใน ชุมชนคอนม่วง ได้พึ่งพิงมากที่สุด ไม่ด้านใดก็ด้านหนึ่ง แต่ก็ยังไม่รู้จักบำรุงรักษา เช่น ป่าสาธารณะ ยังมีการลักลอบทำลาย หรือ โคนต้นไม้เพื่อเอามาทำฟืน หรือหาของป่า อย่างแมลงบางชนิด

เมื่อเปรียบเทียบกับชุมชน โนนยาง พบว่า ชุมชน โนนยางมีศักยภาพในการพึ่งตนเอง สูงกว่าเกือบทุกด้าน แม้ว่าบางครอบครัวในชุมชนยังไม่สามารถพึ่งตนเองได้ครบทุกด้าน โดยในการพึ่งตนเองด้านเทคโนโลยีในการผลิต อย่างการทำนา ชุมชนแห่งนี้ สามารถลด ต้นทุนในการผลิต จนเกือบไม่ต้องพึ่งพิงจากปัจจัยภายนอก ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาและ เป็นเจ้าของ เมล็ดพันธุ์ข้าว และพันธุ์ผัก ผลิตปุ๋ยใช้เอง การนำระบบการจัดการมา วางแผนในการผลิตตั้งแต่ การกำหนดปริมาณข้าวที่จะผลิตในแต่ละสายพันธุ์ การแปรรูป ผลผลิตเพื่อสร้างมูลค่าเพิ่ม หรือการสร้างความมั่นคงด้านอาหาร จนไม่มีค่าใช้จ่าย

ในด้านนี้ ส่งผลให้พวกเขาสามารถพึ่งตนเองได้ทางเศรษฐกิจ มีเงินออมมากกว่าหนี้สิน แม้จะมีรายได้ไม่มาก แต่ชุมชนแห่งนี้เน้นการหาเงินเหลือ ไม่หาเงินหลาย (มาก) แปรแรงงานเป็นอาหารเพื่อความปลอดภัยต่อสุขภาพตนเองและครอบครัว

ส่วนการพึ่งตนเองด้านสังคมและวัฒนธรรม แม้โดยภาพรวมของชุมชน การพึ่งตนเองในด้านนี้เริ่มลดลงเช่นเดียวกับชุมชนคอนม่วง แต่มีกลุ่มผู้นำที่ไม่เป็นทางการในชุมชนโนนยาง อย่างกลุ่มปราชญ์ ได้พยายามฟื้นฟูขนบธรรมเนียมประเพณี อย่างการลงแขกโดยพวกเขาจะรวมตัวกันไปช่วยเพื่อนสมาชิกลงแขกเกี่ยวข้าว หรือปักดำ ออกไปเยี่ยมเยียนพบปะ เพื่อแลกเปลี่ยน เรียนรู้และให้กำลังใจกัน ในแปลงนา ขณะเดียวกันได้พัฒนาเครือข่ายออกไปนอกชุมชน จนถึงระดับประเทศ ผ่านทางการค้า ที่เป็นธรรม รับผิดชอบผู้บริโภค

หมู่บ้านคอนม่วงและหมู่บ้านโนนยางมีประสบการณ์ในการเรียนรู้ปัญหาของการพัฒนาและค้นพบศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชนแตกต่างกัน กล่าวคือแม้ว่าสองชุมชนจะมีระดับของการพึ่งตนเองแตกต่างกัน ส่งผลให้แต่ละชุมชนประสบปัญหาในการเรียนรู้ไปสู่การพึ่งตนเองแตกต่างกัน

กรณีหมู่บ้านคอนม่วง พบว่ามีปัญหาของการปรับเปลี่ยนกระบวนทัศน์ และการขาดความเชื่อมั่นในวิถีของการพึ่งตนเอง นอกจากนี้ยังขาดผู้นำโดยธรรมชาติที่สามารถโน้มน้าวให้คนในชุมชนเกิดความเชื่อมั่นในการเปลี่ยนแปลง ส่งผลให้คนในชุมชนยังคงพึ่งพาความช่วยเหลือจากภาครัฐเป็นสำคัญ นอกจากนี้ปัญหาสำคัญอีกประการคือ การขาดการเรียนรู้และต่อยอดภูมิปัญญาดั้งเดิมของชุมชน อาทิ คนในชุมชนส่วนใหญ่ไม่สามารถทอผ้าได้ เนื่องจากการขาดสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น ทั้งที่ในอดีตทุกบ้านสามารถทอผ้าใช้เองได้หมด

ส่วนหมู่บ้านโนนยาง แม้จะมีระดับของการพึ่งตนเองโดยรวมสูงกว่า แต่ยังคงประสบปัญหาในการดำเนินตามวิถีดังกล่าวในลักษณะที่แตกต่างกัน กล่าวคือ การทำเกษตรอินทรีย์ ที่ยังคงต้องพึ่งพาสภาพแวดล้อมและความสมบูรณ์ของธรรมชาติ ต่างประสบปัญหาจากสภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป อาทิ ภาวะฝนแล้ง อุณหภูมิโลกร้อนขึ้น โรคพืชชนิดใหม่ ๆ ฯลฯ ส่งผลให้การทำเกษตรอินทรีย์ไม่ราบรื่นอย่างที่คิด นอกจากนี้ปัญหาการขาดแคลนบุคลากรในการขยายแนวคิดเกษตรอินทรีย์ หรือแนวคิด

การพึ่งตนเองออกไปสู่ชุมชนอื่น ทำให้การสร้างเครือข่ายเกษตรแบบพึ่งตนเอง
ไม่สามารถขยายผลออกไปได้มากเท่าที่ควร อีกทั้งปัญหาการขาดบูรณาการของแผนงาน
ภาครัฐที่ลงมาในพื้นที่ยังเป็นอุปสรรคสำคัญของการขับเคลื่อนแนวคิดการพึ่งตนเอง
ไม่เกิดผลสำเร็จเท่าที่ควร

อภิปรายผลการศึกษา

จากข้อค้นพบที่สำคัญในการศึกษานี้มีหลายประเด็นที่สอดคล้องกับ วรรณกรรม
ต่าง ๆ ที่ได้เคยศึกษาเกี่ยวกับการพัฒนาชุมชน หรือการพึ่งตนเองในอดีต อีกทั้งยังมี
บางประเด็นที่มีส่วนเสริมให้มีความเข้าใจแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาแบบพึ่งตนเองมากขึ้น
โดยประเด็นสำคัญที่ควรนำมาอภิปรายมีดังนี้

นโยบายการพัฒนาและผลกระทบต่อชุมชนหมู่บ้าน

การศึกษานี้แสดงให้เห็นว่าลักษณะการพึ่งตนเองและแบบแผนของการพึ่งตนเอง
ของหมู่บ้านคอนม่วงและ โนนยางในช่วงก่อนมีแผนพัฒนาฯ ไม่มีความแตกต่างกัน
เนื่องจากสถานที่ตั้งอยู่ในบริเวณภาคอีสานเหมือนกัน มีวัฒนธรรมประเพณีคล้ายคลึงกัน
มีการทำเกษตรแบบพอมีพอกิน ปลูกฝ้าย ปลูกมัน เพื่อทอเสื้อผ้า เครื่องนุ่งห่ม พึ่งพิง
แหล่งอาหารจากธรรมชาติตามฤดูกาลยึดมั่นในประเพณีวัฒนธรรมแบบพุทธศาสนา
ดังที่เรียกว่า สัตถิยสองครองสิบสี่ และเมื่อภาครัฐเริ่มดำเนินนโยบายการพัฒนาประเทศ
ไปสู่การสร้างความทันสมัยอย่างเป็นระบบ ได้ก่อให้เกิดผลกระทบและการเปลี่ยนแปลง
อย่างรุนแรงแก่ภาคชนบททั่วประเทศ รวมทั้งสองหมู่บ้านดังกล่าวด้วย อาทิ การเร่งรัด
ตัดถนนหนทางจำนวนมาก การส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ การพัฒนาสาธารณสุข
การปรับปรุงระบบการศึกษา ฯลฯ สิ่งเหล่านี้แม้ว่าจะเกิดผลในทางบวกทำให้เศรษฐกิจ
ของประเทศโดยรวมมีการเจริญเติบโตมากขึ้น แต่ขณะเดียวกันกลับพบว่าการกระจายผล
การพัฒนาดังกล่าวยังไม่มีความเป็นธรรมเท่าที่ควร มีเพียงคนกลุ่มน้อยของสังคมที่อยู่
ในเมืองและภาคอุตสาหกรรมเท่านั้นที่ได้รับประโยชน์จากการพัฒนามากกว่า ส่วน
ภาคชนบทและเกษตรกรรมรายย่อยล้วนประสบความล้มเหลว ก่อให้เกิดปัญหาด้านอื่น ๆ

ตามมา อาทิ ปัญหาสล้ม ปัญหาแรงงาน ปัญหาการซื้อสิทธิขายเสียง ปัญหาทำลาย-
ทรัพยากรธรรมชาติ ปัญหาครอบครัว ฯลฯ และที่สำคัญก็คือการสูญเสียศักยภาพของ
การพึ่งตนเอง และหันไปพึ่งพาภาครัฐเป็นสำคัญ

ดังนั้นจุดเปลี่ยนสำคัญที่ทำให้หมู่บ้านคอนม่วง กับหมู่บ้านโนนยางมีการดำรง-
ศักยภาพการพึ่งตนเองแตกต่างกันก็คือ การที่หมู่บ้านหนึ่งยอมรับแนวการพัฒนาจาก
ภาครัฐ ขณะที่อีกหมู่บ้านหนึ่งตั้งคำถามและขัดขืนนโยบายการพัฒนาจากภาครัฐ รวมทั้ง
แสวงหาแนวทางการพัฒนาของตนเอง อันเป็นผลให้หมู่บ้านโนนยางสามารถฟื้นคืน
ศักยภาพของการพึ่งตนเอง และกำหนดแนวทางการพัฒนาหมู่บ้านที่เอื้อประ โยชน์ต่อ
วิถีชีวิตของคนในชุมชนได้สูงกว่า

แบบแผนการพัฒนาดังกล่าวจึงมีความสอดคล้องกับวรรณกรรมของการพัฒนา-
ชุมชนท้องถิ่น โดยทั่วไปดังผลงานสัมมนาการสังเคราะห์งานวิจัยการเปลี่ยนแปลง
เศรษฐกิจชุมชนในกรณีชุมชนในลุ่มน้ำปากพนัง กรณีชุมชนอีสานใต้ และพื้นที่เกษตร-
ชนานเมืองที่ราบลุ่มภาคกลาง ซึ่งค้นพบว่าเศรษฐกิจชุมชนดั้งเดิมดังกล่าวมีความอุดม-
สมบูรณ์ พึ่งพาตนเองได้เป็นส่วนใหญ่ ประเพณี พิธีกรรม และวัฒนธรรมต่าง ๆ ล้วนมี
บทบาทสูง รวมทั้งการมีผู้นำโดยธรรมชาติ การเปลี่ยนแปลงของชุมชนมักเริ่มต้นจาก
การสร้างโครงสร้างพื้นฐานของรัฐ การส่งเสริมพืชเศรษฐกิจ และการนำเข้าเทคโนโลยี
ต่าง ๆ จากภายนอก อาทิ พันธุ์พืช เครื่องจักร สารเคมี ต่อมาก็นำไปสู่ปัญหาความไม่-
เท่าเทียมกันของการจัดสรรทรัพยากร เกิดปัญหา “หนีนาหาเมือง” ส่งลูกหลานให้เรียนต่อ
สูงขึ้น มีการพึ่งพิงรายได้้นอกภาคเกษตรกรรม เพื่อนำมาหล่อเลี้ยงภาคเกษตรให้ดำรงอยู่ได้
(อเนก นากะบุตร, 2544, หน้า 189-201) ฉะนั้นแสดงให้เห็นว่าหากชุมชนน้อมรับแนว
การพัฒนาจากภาครัฐมากขึ้นเท่าใดยังมีแนวโน้มการสูญเสียศักยภาพของการพึ่งตนเอง
มากเท่านั้น

ลักษณะและศักยภาพของการพึ่งตนเอง

จากผลการศึกษาที่พบว่าหมู่บ้านโนนยางมีศักยภาพการพึ่งตนเองโดยรวมสูงกว่า
หมู่บ้านคอนม่วง เนื่องจากผลพวงของการต่อสู้กับภาครัฐในอดีต ทำให้มีความจำเป็น
แสวงหาแนวทางเลือกในการพัฒนาของตนเอง แต่หากพิจารณาในรายละเอียดจะพบว่า

ทั้งสองหมู่บ้านมีลักษณะเด่นในการพึ่งตนเองในด้านทางสังคมและวัฒนธรรม ด้านทรัพยากรธรรมชาติ และด้านสาธารณสุข เนื่องจากยังคงมีวัฒนธรรมของการเอื้ออาทร ช่วยเหลือกัน การดำรงชีวิตตามหลักพุทธศาสนา มีการให้ความสำคัญกับการทำบุญ เพื่อให้เกิดความสบายใจ ผ่อนคลายความทุกข์อันเกิดจากปัญหาด้านเศรษฐกิจ ส่วน ด้านทรัพยากรธรรมชาติและสาธารณสุขมีความเชื่อมโยงกันในมิติของความมั่นคงทาง อาหาร และการดูแลสุขภาพของตนเอง ด้วยภูมิปัญญาท้องถิ่นที่สอนให้คนอีสานส่วนใหญ่พึ่งพาธรรมชาติทั้งในด้านเป็นแหล่งอาหารตามธรรมชาติ และการดำรงชีวิต ทำให้ ทั้งสองชุมชนยังคงให้ความสำคัญกับทรัพยากร ธรรมชาติดั้งเดิม และพยายามรักษาไว้ แม้ว่าจจะร่อยหรอลงไปมากเมื่อเทียบกับอดีต ดังหมู่บ้านคอนม่วงพยายามรักษาป่าปู้ตา ที่ให้น้ำดื่มบริสุทธิ์ตลอดทั้งปี ส่วนหมู่บ้าน โนนยางยังรักษาป่าหัวไร่ปลายนา ต้นไม้ยาง ขนาดใหญ่ ขณะเดียวกันมีความพยายามวางแผนจัดการมากขึ้น ด้วยการขุดแหล่งน้ำ สำรองไว้ใช้ยามฤดูแล้ง อย่างไรก็ตามเมื่อมีการแพทย์สมัยใหม่เข้ามา ทำให้ชาวบ้านไป รักษาที่หมอแพทย์ปัจจุบันมากขึ้น ก่อให้เกิดรายจ่ายตามมา และสูญเสียภูมิปัญญา ดั้งเดิมในการดูแลสุขภาพตนเองไปที่ละน้อย มีเพียงหมู่บ้าน โนนยางที่เล็งเห็นปัญหา ดังกล่าวและพยายามฟื้นฟูภูมิปัญญาดั้งเดิมกลับมา ดังมีการรวมตัวเป็นชมรมหมอยา พื้นบ้าน ดูแลสุขภาพกันเอง

ดังนั้นลักษณะการพึ่งตนเองของทั้งสองหมู่บ้าน มีความสอดคล้องกับผลงาน เชิงปริมาณของ วรณี แกมเกตุ (2545) ที่ให้ข้อค้นพบว่า ชุมชนและครอบครัว ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีความสามารถในการพึ่งตนเอง โดดเด่นในด้านสังคมและ วัฒนธรรม ด้านสาธารณสุข และด้านทรัพยากรธรรมชาติ สูงกว่าภาคอื่น โดยเปรียบเทียบ อย่างไรก็ตามการศึกษาไม่สามารถสรุปได้ชัดเจนว่ามีความสามารถพึ่งตนเองด้านใด สูงกว่า เนื่องจากเป็นงานเชิงคุณภาพ แต่ก็สรุปได้ว่า การพึ่งตนเองด้านดังกล่าวมีลักษณะ โดดเด่นมากกว่าด้านเศรษฐกิจ เท่านั้น

มิติที่ส่งเสริมศักยภาพการพึ่งตนเองของหมู่บ้าน

จากการศึกษาพบว่าหมู่บ้าน โนนยางมีมิติต่าง ๆ ที่ส่งเสริมศักยภาพการพึ่งตนเอง ของหมู่บ้าน โดยรวมสูงกว่าหมู่บ้านคอนม่วง อันประกอบด้วย ทูนาทางเศรษฐกิจ ทูนาทาง-

สังคมและวัฒนธรรม ทุนทรัพย์ากรมนุษย์ ยกเว้นมิติของทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ เท่านั้น ซึ่งหมู่บ้านคอนม่วงมีความอุดมสมบูรณ์กว่าหมู่บ้าน โนนยาง ดังนั้นแสดงให้เห็นว่าทุนทางทรัพยากรธรรมชาติมากกว่าไม่ได้มีบทบาทต่อศักยภาพการพึ่งตนเองของชุมชนมากนัก หากขาดการสนับสนุนจากมิติทุนการพัฒนาในด้านอื่น ๆ ซึ่งสอดคล้องกับผลงานของ สุชาติ เกตยา (2542) ที่พบว่า จำนวนที่ดินของครัวเรือนมากหรือน้อย ไม่ได้ส่งผลให้เกิดการพึ่งพาตนเองทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน แต่ขึ้นอยู่กับความสามารถในการรวมกลุ่ม การฝึกอบรม ภูมิปัญญาท้องถิ่น และการเชื่อมโยงสื่อสารกันภายในและระหว่างชุมชน มากกว่า อย่างไรก็ตามมิได้หมายความว่า ทุนทรัพย์ากรธรรมชาติไม่มีความสำคัญต่อการพึ่งตนเอง ในทางตรงกันข้ามกลับเป็นปัจจัยรากฐานที่จำเป็นต้องมีด้วย เพื่อเชื่อมโยงกับทุนการพัฒนาด้านอื่น ๆ ประกอบกันขึ้นเป็น “ความเข้มแข็งของชุมชน” ซึ่งให้เห็นว่า ศักยภาพการพึ่งตนเองในอดีตของชุมชนเกิดมาจากความสัมพันธ์ของ 3 องค์ประกอบ ได้แก่ สภาพธรรมชาติ ระบบความรู้ และระบบความสัมพันธ์ เนื่องจากชุมชนมีกระบวนการสร้างความรู้ หรือภูมิปัญญาท้องถิ่น ในการพึ่งพาและอยู่ร่วมกับธรรมชาติอย่างสมดุล มีการกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน และคนกับธรรมชาติอย่างเหมาะสม

การศึกษานี้ พบว่า ทุนทางสังคมวัฒนธรรม และทุนทรัพย์ากรมนุษย์มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการปรับเปลี่ยนชุมชนไปสู่การพึ่งตนเอง ดังกรณีของหมู่บ้าน โนนยาง มีทรัพยากรมนุษย์ที่ได้รับการพัฒนาจากกลุ่มบุคคล หรือองค์กรต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง ทำให้มีความเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงแนวคิดของคนในหมู่บ้าน ด้วยการทำให้ดู และปฏิบัติเป็นตัวอย่าง มีการพัฒนาฟื้นฟูองค์ความรู้ของตนเอง อาทิ พ่อถาวรและลูกชาย ได้ทดลองผสมพันธุ์ข้าวพื้นเมืองชนิดต่าง ๆ ขณะเดียวกันมีการเชื่อมโยงกับเครือข่ายเกษตรกรภายนอกชุมชน ทำให้มีทางเลือกในการพึ่งตนเองได้มากขึ้น ซึ่งแตกต่างจากหมู่บ้านคอนม่วง อยู่ในฐานะเป็นเครื่องมือทดลองของโครงการภาครัฐในแต่ละยุคสมัย ทำให้ขาดการสะสมทุนทางสังคมที่เข้มแข็งพอในการเปลี่ยนแปลงชุมชนไปสู่การพึ่งตนเอง อีกทั้งทุนทรัพย์ากรมนุษย์ ค่อย ๆ ลดลงตามอายุขัย ขาดการสืบทอดต่อคนรุ่นใหม่ และขาดผู้นำโดยธรรมชาติ

นอกจากนี้ทุนทางเศรษฐกิจก็มีส่วนสำคัญต่อศักยภาพการพึ่งตนเองเช่นกัน โดยเฉพาะภาระหนี้สิน และการสะสมทุน ซึ่งมีความเชื่อมโยงกับทุนทางสังคม และการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ที่มีการเปลี่ยนแปลงกระบวนการทัศน์ในการดำเนินชีวิตอย่างพอเพียง ใช้คุณธรรมนำทาง ซึ่งสอดคล้องกับผลการศึกษาของ (นันทิยา หุตานุวัตร และ ณรงค์ หุตานุวัตร, 2547) เกี่ยวกับปัจจัยของการปรับเปลี่ยนสู่เกษตรกรรมยั่งยืน ว่าประกอบด้วย ปัจจัยด้านกระบวนการทัศน์ เศรษฐกิจ การเป็นผู้นำและการรวมกลุ่ม มีการเรียนรู้ ความล้มเหลวของระบบการผลิตในปัจจุบัน ฯลฯ เป็นต้น

ข้อเสนอแนะในการศึกษา

ข้อเสนอแนะสำหรับการพัฒนาชุมชน

งานผลการศึกษาวิจัยนี้สามารถสังเคราะห์บทเรียนสำคัญอันเป็นประโยชน์ต่อชุมชนอื่นที่ต้องการพัฒนาศักยภาพการพึ่งตนเองได้ดังนี้

1. กระบวนการวางแผน โดยมีการทำงานอย่างเป็นขั้นตอน เรียงลำดับความสำคัญหนึ่ง สอง สาม กรณีการขยายกลุ่มอินทรีย์ของ โนนยาง กลุ่มแกนนำในชุมชน ต้องวางแผนทำงานอย่างเป็นระบบตั้งแต่ การพัฒนาคน ให้ความรู้ วิเคราะห์สถานการณ์ปัจจุบัน และอนาคต ที่เกษตรกรจะต้องเผชิญ การทำให้ดู การอยู่ให้เห็น การตรวจเยี่ยมให้กำลังใจ เพื่อติดตามความคืบหน้า และช่วยเหลือแก้ไข
2. กระบวนการเรียนรู้ลงมือปฏิบัติ เมื่อวางแผนพัฒนาคนเพื่อให้ความรู้ความเข้าใจแล้ว ลำดับต่อมาคือ กระบวนการลงมือปฏิบัติ เพื่อเป็นการพิสูจน์ข้อมูลข้อเท็จจริงที่ได้รับมา อันจะทำให้กระบวนการทัศน์ หรือกระบวนการคิดเปลี่ยนแปลงอย่างถาวรจนทำให้เกษตรกร หรือชุมชนเกิดความมั่นใจในแนวทางที่ตนเองเลือก
3. กระบวนการสร้างผู้นำและเครือข่าย หลังจากลงมือปฏิบัติและทดลองทำจนมั่นใจแล้ว การเป็นผู้นำและมีเครือข่ายเผยแพร่แนวคิด ไปยังบุคคลอื่นเป็นสิ่งที่จำเป็น เพราะจากการวิจัยที่พบ การรวมกลุ่มทำให้เกิดมีผู้สนใจทำตาม กลุ่มยังช่วยให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ แลกเปลี่ยนความคิดเห็น อันเป็นการเพิ่มพลังทางปัญญาของเกษตรกรเอง

และยังทำให้เกิดความรู้สึกมีเพื่อน มีกำลังใจ ดังเสียงสะท้อนของเกษตรกรอินทรีย์หลายคน ตัดสินใจเข้าร่วมเป็นเกษตรกรอินทรีย์ เพราะรู้สึกอบอุ่นมีเพื่อน และมีความรู้เพิ่มขึ้น

4. กระบวนการพัฒนา และหาคำถามความรู้ของตนเอง เพราะสรรพสิ่งในโลกนี้ ไม่แน่นอนทั้งเกิดความไม่แน่นอนจากธรรมชาติ เช่น สภาพแวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป มีโรคระบาดใหม่ ๆ เกิดขึ้น หรือการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นโดยมนุษย์ เช่น สภาพสังคม เปลี่ยนแปลงไป เทคโนโลยีใหม่ ๆ เข้ามา จำเป็นที่ชุมชนที่จะพึ่งตนเองได้ต้องรู้จัก พัฒนา และหาคำถามความรู้ของตนเองอยู่เสมอเพื่อให้เท่าทันกับการเปลี่ยนแปลง ที่เกิดขึ้นอยู่ตลอดเวลา เช่นกรณี โนนยาง หลังจากเป็นข้าวมะลิคพันธ์ตัวเองแล้ว พวกเขายังขอ ขึ้นทะเบียนจดสิทธิบัตรพันธุ์ข้าว และพันธุ์พืช เพื่อป้องกันบริษัทธุรกิจเอาไปเป็น เจ้าของและผู้ขาดสินค้า ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อในทางที่เสียหายแก่เกษตรกรเองในที่สุด

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

รัฐควรเข้ามาสนับสนุนงบประมาณ แต่อยู่ในบทบาทผู้ติดตามประเมินผลเท่านั้น ไม่ควรเข้ามาสั่งการอย่างที่เป็นอย่างในปัจจุบัน เพราะหลายโครงการพิสูจน์แล้วว่า งานใด ที่รัฐเป็นฝ่ายริเริ่มส่วนใหญ่จะไม่ประสบความสำเร็จ ทั้งนี้ เพราะเป็นโครงการที่ไม่ตรงกับ ความต้องการของชุมชน และชุมชนมีความรู้สึกที่ตนเองไม่ใช่เจ้าของ จึงไม่มีความ ห่วงเหิน หรืออยากดำเนินการต่อ

การบริหารงบประมาณของหน่วยงานรัฐเอง ควรมีการบูรณาการแผนงาน เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพสูงสุดในการใช้งบประมาณ ที่สำคัญ เกิดความต่อเนื่องในโครงการที่ ชุมชนกำลังดำเนินการอยู่ ทั้งนี้เพราะหากโครงการไม่ได้ถูกวิเคราะห์อยู่บนหลักการของ ชุมชนแล้ว การแก้ไขปัญหาที่มักจะไม่ตรงจุด หน้าซ้ำ ยังเป็นการลดความเชื่อมั่น ที่ประชาชนมีต่อหน่วยงานรัฐด้วย

ส่วนบทบาทองค์กรภาคเอกชน หรือองค์กรอื่น ๆ ควรเข้ามาให้ความรู้ ในสิ่งที่รัฐ ทำไม่ได้เพราะมีข้อจำกัดด้านบุคลากร บทบาทตรงนี้เอกชน หรือองค์กรพัฒนาเอกชน ควรจะเข้ามาช่วยในการ เช่น การนำองค์ความรู้ใหม่ ๆ เข้ามาให้ข้อมูลกับคนในชุมชน การเข้ามาติดตาม เพื่อกระตุ้นเป็นระยะ ๆ ซึ่งจะทำให้ชุมชนมีความรู้สึกไม่โดดเดี่ยว แต่มีเครือข่ายคอยช่วยเหลือ

ขณะที่บทบาทของชุมชนเอง เมื่อได้รับองค์ความรู้ หรืองบประมาณสนับสนุนแล้ว ชุมชนต้องลงมือปฏิบัติให้เกิดเป็นรูปธรรม จากการวิจัยที่พบ ปัจจัยที่เป็นอุปสรรคสำคัญ ที่ทำให้การพึ่งตนเองของชุมชนไม่เกิดขึ้น เพราะขาดการลงมือปฏิบัติที่ต่อเนื่อง ซึ่งในบางกิจกรรมไม่จำเป็นต้องอาศัยงบประมาณมาดำเนินการ มีเพียงความตั้งใจจริง และการลงมือเท่านั้น ผู้นำชุมชน เป็นบุคคลแรกที่ต้องทำเป็นแบบอย่าง เพราะโดยส่วนใหญ่คนมักจะทำตามเมื่อมองเห็นตัวอย่างของผู้นำที่เป็นรูปธรรมเท่านั้น

ข้อเสนอแนะเชิงวิจัย

1. ควรมีการศึกษาศักยภาพในการพึ่งตนเองของชุมชนในแง่มุมอื่น หรือเชื่อมโยงกับมิติสังคมที่กว้างขึ้น ตัวอย่างเช่น รูปแบบของการพึ่งตนเองของชุมชนในยุคโลกาภิวัตน์ ผลกระทบของการพึ่งตนเองของชุมชนมีผลต่อการพัฒนาทางการเมือง หรือเศรษฐกิจในชุมชนอย่างไร เนื่องจากการดำรงอยู่ของการพึ่งตนเองของชุมชน ก่อให้เกิดการจัดระบบความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับรัฐในรูปแบบใหม่ ซึ่งจากเดิมที่ต้องคอยพึ่งพานโยบายของรัฐ ต้องเปลี่ยนไปสู่การค้นหาศักยภาพของชุมชน และกำหนดทิศทางการพัฒนาของตนเอง การติดต่อสัมพันธ์กับองค์กรต่าง ๆ เป็นไปในแนวราบ ไม่ใช่แนวตั้งเช่นในอดีต ตลอดจนแนวคิดของผู้ที่เกี่ยวข้องต้องมีการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางดังกล่าวด้วย นั้นประเด็นที่น่าสนใจก็คือ ความขัดแย้งกันของกระบวนทัศน์เหล่านี้จะก่อให้เกิดการส่งเสริมการพัฒนาทางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมในภาพรวมของประเทศอย่างไร หรือเป็นเพียงสังคมในอุดมคติเท่านั้น

2. ควรทำการวิจัยในหลายชุมชนเพื่อศึกษาเปรียบเทียบว่า ยังมีรูปแบบการพึ่งตนเองรูปแบบอื่น ๆ ที่แตกต่างไปจากงานวิจัยนี้หรือไม่ เพราะในบริบทของชุมชนที่ต่างกัน การพึ่งตนเองในแต่ละด้านอาจไม่จำเป็นต้องอยู่ในรูปตัวแบบ THERMS เสมอไป หรือในบางชุมชน เกิดความเข้มแข็งสามารถพึ่งตนเองได้ โดยไม่ต้องเริ่มต้นจากข้อค้นพบในงานวิจัยนี้ก็เป็นที่น่าได้ เช่น กรณีชุมชนของสันติอโศก อาจมีรูปแบบกระบวนกรพึ่งตนเอง ที่แตกต่างไปจากชุมชนปกติ และพวกเขามีวิธีการอย่างไร จึงทำให้ผู้คนเปลี่ยนกระบวนทัศน์ได้ จนมาสู่การเปลี่ยนแนวความคิดจนทำให้ผู้คนหันไปพึ่งตนเอง

ข้อจำกัดในการศึกษา

1. ปัญหาอุปสรรคในการเก็บข้อมูล เนื่องจากข้อจำกัดของระยะเวลาในการเก็บข้อมูล ซึ่ง ผู้ถูกสัมภาษณ์ บางคนยังไม่มีเวลาว่างใจ ที่จะให้ข้อมูล หรือบางกรณี ความเข้าใจของผู้ถูกสัมภาษณ์ ไม่เข้าใจความหมายของการใช้คำ เช่นกรณีสอบถามถึงการได้เข้าใช้ประโยชน์ จากทรัพยากรธรรมชาติของคนในครอบครัว ผู้ให้สัมภาษณ์ บางคนบอกว่า ไม่เคยได้ใช้ แต่ในทางปฏิบัติ ซึ่งจากการสังเกตแบบมีส่วนร่วม พบว่า ครอบครัวได้ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ แม้เป็นที่ป่าหัวไร่ปลายนา ก็ถือว่าเป็นทรัพยากรที่เกิดขึ้นเอง โดยธรรมชาติ เมื่อมีข้อจำกัดดังนี้ ผู้วิจัยจึงใช้แบบสอบถามเป็นแนวทางเท่านั้น แต่ไม่ได้ลงในรายละเอียดไปถึงจำนวนครั้งที่เข้าใช้ เพราะอาจทำให้ข้อมูลคลาดเคลื่อนได้

2. จำนวนกลุ่มตัวอย่าง จากที่ระบุไว้ชุมชนละ 50 คน แต่เมื่อเก็บข้อมูลจริง พบว่าสภาพข้อมูลที่ได้ไม่แตกต่างกัน จึงทำให้การสอบถามชาวบ้านในชุมชนทำได้เพียงชุมชนละ 25-30 คน อย่างไรก็ตามผู้วิจัยได้มุ่งเน้นสัมภาษณ์กับผู้ที่เป็นแกนนำของแต่ละชุมชนเป็นสำคัญในการเป็นผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ของความเป็นไปของชุมชน นอกจากนี้ยังใช้วิธีการเก็บข้อมูลแบบอื่นช่วยสนับสนุน อาทิ การสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม โดยเฉพาะชุมชนคอนม่วง หรือแม้กระทั่งชุมชน โนนยาง โดยผู้วิจัยจะลงไปตรวจเยี่ยมและพูดคุยกับผู้ให้ข้อมูลถึงแปลงนา ทั้งสอบถามโดยตรงและการสังเกตแบบมีส่วนร่วม เพื่อนำมาประกอบการวิเคราะห์และตีความผลการศึกษาวิจัยในครั้งนี้

ดังนั้นการตีความหรือการนำผลการวิจัยไปประยุกต์ใช้ ควรมีการพิจารณาข้อจำกัดในเบื้องต้นเป็นสำคัญ